

Andrzej M. BRZEZIŃSKI

Z HISTORII INSTYTUTU FRANCUSKIEGO W WARSZAWIE
W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

„Ekspansja intelektualna” była jednym ze środków umacniania wpływów francuskich w różnych częściach świata po zakończeniu I wojny światowej. Dyplomacja francuska starała się kształtować za granicą obraz Francji jako wielkiego mocarstwa, które cechowała m. in. „wyższość cywilizacyjna” wobec innych krajów. Podejmowanie i koordynowanie działań propagujących w Europie i poza nią osiągnięcia Francji w dziedzinie kultury, nauki i sztuki było zadaniem specjalnego departamentu Quai d’Orsay – „Services des Oeuvres françaises à l’étranger” (SOFE) utworzonego 15 stycznia 1920 r.¹

Polska zajmowała w planach SOFE istotne miejsce. Środowiska francuskie, które po zakończeniu I wojny światowej opowiadały się za sojuszem z Polską wskazywały, że w ślad za francuską akcją polityczną i wojskową w Polsce powinna iść „ekspansja intelektualna”, tj. nauczanie języka francuskiego, propagowanie francuskiej myśli, nauki, literatury i moralności. Różnorakie więzy, jakie łączyły Francję i Polskę w przeszłości oraz stosunkowo silna tradycja kultury i języka francuskiego wśród części elit społeczeństwa polskiego, były czynnikami sprzyjającymi realizacji planów SOFE. Zwracał na to uwagę poseł francuski w Warszawie Eugène Pralon, który pisał 5 lutego 1920 r. do Quai d’Orsay, że w Polsce „ponad wszelkie wątpliwości” istnieje „na nasz benefis rodzaj sentymentalnej aury sprzyjającej wyłonieniu się wyraźnego uczucia i łatwych do rozbudzenia sympatii”. Pralon uważał jednak, że byłoby ze strony Francji „poważnym złudzeniem wierzyć w istnienie w umysłach wielu Polaków prawdziwie aktywnej przychylności wobec Francji, nienaruszalnej i wyprzedzającej wszelkie inne sympatie”². W Paryżu

¹ Zob. L. Płoszewski, *Ekspansja umysłowa Francji*, Warszawa 1922; S. Balous, *L’action culturelle de la France dans le Monde*, Paris 1970; *Les Affaires Étrangères et le corps diplomatique français*, vol. 2, Paris 1984, s. 392–393.

² J. Łaptos, *Dyplomaci II RP w świetle raportów Quai d’Orsay*, Warszawa 1993, s. 77.

zdawano sobie sprawę, że ludność polska, która pozostawała pod zaborem pruskim i austriackim, może być bardziej podatna na propagandę i wpływy niemieckiej kultury i nauki. „Ekspansję intelektualną” w Polsce traktowano więc również jako jeden ze środków wypierania bądź ewentualnego przeciwdziałania wpływowi kultury, nauki i języka niemieckiego, zwłaszcza w Wielkopolsce, na Śląsku, Pomorzu i w Galicji³.

Sojusz Polski z Francją zawarty w 1921 r. stanowił formalny wyraz politycznej i wojskowej współpracy pomiędzy obu krajami w okresie międzywojennym⁴. Stosunki handlowe i kulturalne polsko-francuskie opierały się na umowie podpisanej przez ministrów oświaty Francji w Paryżu 11 czerwca 1922 r. i Polski w Warszawie 25 maja 1923 r.⁵ Chociaż tytuł układu mówił o regulowaniu dwustronnych „stosunków naukowych, literackich i szkolnych”, jego treść dotyczyła wymiany profesorów i równorzędności dyplomów oraz określała strukturę i zakres kompetencji komisji technicznej, złożonej z dwóch podkomisji – francuskiej i polskiej. Komisja miała być promotorem rozwoju stosunków naukowych i kulturalnych pomiędzy obu krajami, ale z dostępnych materiałów wynika, że roli takiej nie spełniła. Inspiratorem i inicjatorem francuskiej „ekspansji intelektualnej” w Polsce była ambasada oraz konsulaty działające w uzgodnieniu z odpowiednimi sekcjami SOFE.

Główną instytucją propagującą kulturę i naukę francuską w Polsce miał być Instytut Francuski (IF) w Warszawie. Za utworzeniem takiego ośrodka opowiadało się środowisko paryskich profesorów, a zwłaszcza Emil Bourgeois, znakomity historyk, profesor Sorbony, członek Instytutu Francji (Akademia Nauk Moralnych i Politycznych). Kierownictwo SOFE zabiegało o utworzenie IF w Warszawie od 1920 r. Emmanuel Peretti de la Rocca zalecał posłowi Hectorowi André Panafieu zainteresować tą sprawą samych Polaków i powołać społeczny komitet złożony z literatów, naukowców i polityków. Uważał, że Instytut powinien być utworzony na wzór istniejących już tego typu placówek w Pradze i Belgradzie. Znamienna była uwaga francuskiego dyplomaty, iż Polacy mogą poczuć się „zaniepokojeni brakiem pełnej reprezentacji intelektualnej francuskiej w ich kraju”⁶. Z powodu trudnej sytuacji zewnętrznej i wewnętrznej Polski sprawa powołania IF odwlekała się. Powrócono do niej w sposób zdecydowany jesienią 1922 r. Quai d’Orsay poleciło poselstwu francuskiemu podjęcie akcji wobec władz polskich. W Paryżu natomiast SOFE zleciło przygotowanie projektu organizacji

³ Archives Diplomatiques, Nantes (dalej: AD), SOFE, carton n. 28, nota z 10 XI 1922 r.

⁴ Zob. J. Ciałowicz, *Polsko-francuski sojusz wojskowy, 1921–1939*, Warszawa 1970; J. Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim, 1919–1922*, Warszawa 1970; Z. Wroniak, *Polityka polska wobec Francji w latach 1925–1932*, Poznań 1987.

⁵ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Zagranicznych, dodatek do nr 12, 15 IX 1923 r., s. 248–251.

⁶ AD, SOFE, carton n. 157, Prinetti de la Rocca do Panafieu, 15 VII 1920 r.

Instytutu Emilowi Bourgeois i Etienne Fournolowi, dyrektorowi Instytutu Studiów Słowiańskich w Paryżu⁷. Fournol uważał, że IF w Warszawie nie może mieć „charakteru rządowego”. Stanowić powinien centrum kultury i nauki francuskiej w Polsce oraz placówkę kształcącą młodzież na poziomie studiów wyższych, który obowiązuje w uczelniach francuskich. Instytut miał być jednocześnie ośrodkiem badań nad Polską i jej kulturą dla uczonych francuskich. Stanowiłby filię Uniwersytetu Paryskiego z dyrekcją francuską, ale kadre nauczającą mogliby współtworzyć również uczeni polscy. Fournol odrzucił sugestię posła Panafieu, aby IF funkcjonował pod egidą działających we Francji towarzystw „France – Pologne” i „Les Amis de la Pologne”. Obawiał się, że występujące pomiędzy nimi konflikty mogłyby rzutować niekorzystnie na działalność placówki. Ten punkt widzenia podzielał Emil Naggiar, ówczesny szef SOFE, podkreślając, że IF w Warszawie powinien mieć profil „ściśle naukowy i uniwersytecki”⁸.

W maju 1923 r. przyjechał do Warszawy prof. Bourgeois, który przeprowadził rozmowy z członkami rządu polskiego, rektorem Uniwersytetu Warszawskiego prof. I. Koschembahr-Łyskowskim i prezesem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (TNW) prof. Janem Korwinem Kochanowskim. Strona polska wyraziła gotowość pomocy w organizacji IF, a zwłaszcza znalezieniu stosownego lokalu. Zarząd TNW zgłosił propozycję zorganizowania IF w części Pałacu Staszica – siedzibie TNW. Gmach wymagał jednak gruntownego remontu oraz wykwaterowania różnych instytucji i osób prywatnych. Propozycja ta została zaakceptowana przez władze francuskie, które zadeklarowały finansową pomoc w odnowieniu budynku. W październiku 1923 r. przyjechał do Warszawy E. Fournol, jako delegat rządu francuskiego, w celu omówienia z władzami polskimi szczegółów merytorycznych i zasad funkcjonowania IF. Ostateczne uzgodnienia nastąpiły w kwietniu 1924 r. w Paryżu z pełnomocnikiem rządu polskiego ministrem Józefem Targowskim⁹.

Dnia 24 kwietnia 1924 r. Panafieu przesłał prezesowi TNW projekt konwencji pomiędzy rządem francuskim i TNW w sprawie zainstalowania IF w Pałacu Staszica. Podpisanie konwencji nastąpiło 28 czerwca 1924 r. pomiędzy Gastonem Moisson de Vaux, radcą poselstwa francuskiego a prof. Janem Korwinem Kochanowskim prezesem TNW i prof. Kazimierzem Stołyhwą, sekretarzem generalnym Towarzystwa. Na mocy konwencji francuskie MSZ uzyskiwało prawo zorganizowania IF w sześciu salach Pałacu Staszica oraz zajęcia pięciopokojowego mieszkania w antresoli dla dyrektora Instytutu. Umowa miała obowiązywać 36 lat. Rząd francuski przekazał TNW 400 tys. fr, z czego 135 tys. fr było przeznaczone na częściowe

⁷ *Ibidem*, carton n. 152, pismo Jeana Marxa z 8 VI 1923 r.

⁸ Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris (dalej: AMAE), Europe 1918–1940, Pologne, vol. 268, notatka o spotkaniu J. Laroche’a z Fournolem 13 IX 1923 r., k. 83–85.

⁹ *Fondation de L’Institut Français de Varsovie*, Varsovie 1925, s. 15–19.

pokrycie kosztów odbudowy fasad Pałacu Staszica w celu przywrócenia im pierwotnego wyglądu. Roboty remontowe rozpoczęto w sierpniu 1924 r. Po kilku miesiącach, 23 grudnia 1924 r. rząd francuski został powiadomiony o możliwości przekazania do jego użytku lokali IF¹⁰.

Tymczasem w Paryżu czyniono ostatnie przygotowania formalne i merytoryczne związane z uruchomieniem Instytutu. Dnia 28 października 1924 r. odbyło się pierwsze posiedzenie Rady Zarządzającej (Conseil de Direction) IF pod przewodnictwem rektora Uniwersytetu Paryskiego Paula Appella¹¹. Rada wybrała na dyrektora IF w Warszawie Paula Feyela, profesora historii w Sorbonie, który przedstawił szczegółowy program organizacji Instytutu. W grudniu 1924 r. Franciszek Pułaski i Józef Targowski w imieniu władz polskich uzgadniali w Paryżu projekt statutu IF oraz sprawy związane z jego inauguracją. Dnia 23 marca 1925 r. odbyło się drugie posiedzenie Rady Zarządzającej, która ustaliła budżet IF na rok 1925 w wysokości 150 tys. fr. Postanowiła również, że inaugurację Instytutu, przewidzianą w kwietniu 1925 r. uświetni wykład Marii Skłodowskiej-Curie. Zgodzono się, że polska uczona „wyjątkowo, aby okazać w swoim imieniu związek dwóch narodów, którego jest żywym symbolem, wygłosi swój wykład po polsku”, tłumaczony na język francuski¹².

Podczas spotkania ambasadora Panafieu z ministrem Pułaskim 20 kwietnia 1925 r. został przyjęty statut IF w Warszawie (oficjalna nazwa – Institut Français de Varsovie). Zasadniczy organ władzy IF stanowiła Rada Zarządzająca (Conseil de Direction), której przewodniczył Rektor Uniwersytetu Paryskiego. W jej skład wchodziło dwóch przedstawicieli Quai d'Orsay, reprezentant Ministerstwa Edukacji Narodowej, ambasador Polski we Francji, dwóch delegatów Instytutu Francji, dziekan Wydziału Prawa i pięciu profesorów Uniwersytetu Paryskiego, profesor Uniwersytetu w Nancy, profesor Uniwersytetu w Strasbourgu, trzech członków Instytutu Studiów Słowiańskich w Paryżu, dwóch delegatów „Association France – Pologne” oraz dyrektor IF w Warszawie. Zadaniem Rady było mianowanie dyrekcji Instytutu, ustalanie budżetu, zasad organizacji procesu nauczania oraz typowanie kandydatów na stanowiska profesorów. Po akceptacji ze strony francuskiego ministra spraw zagranicznych otrzymywali oni nominacje z rąk Rektora Uniwersytetu Paryskiego. Statut IF przewidywał powołanie w Warszawie Rady Doskonalenia IF pod przewodnictwem ambasadora Francji. W jej skład wchodził: przedstawiciel polskiego MSZ i MWRiOP, dwóch profesorów Uniwersytetu Warszawskiego, po jednym profesorsze z Uniwer-

¹⁰ Archiwum PAN, Warszawa (dalej: APAN), TNW, t. 187, k. 1; M. Lalewicz, *Pałac Staszica w Warszawie. Zarys historii budowy, przebudowy i odbudowy*, [w:] *Towarzystwo Naukowe Warszawskie*, Warszawa 1932, s. 30.

¹¹ Zob. skład osobowy Rady: *Fondation...*, s. 22.

¹² AD, SOFE, carton n. 157, protokół z posiedzenia Rady Zarządzającej 21 III 1925 r.

sytetów w Krakowie, Lwowie, Poznaniu i Wilnie, dwóch delegatów akademii Umiejętności w Krakowie, przedstawiciel Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (TNW), konsulowie Francji w Katowicach i Poznaniu reprezentujący Alliance Française w tych miastach, siedmiu Francuzów zaproponowanych przez Radę Zarządzającą w Paryżu i mianowanych przez ambasadora Francji oraz dyrektora IF w Warszawie¹³.

Uroczystość otwarcia IF w Warszawie odbyła się 27 kwietnia 1925 r. Skłodowska-Curie nie mogła wtedy przyjechać do stolicy i wykład inauguracyjny nt. *Le français et l'humanisme* wygłosił Antoine Meillet, profesor Collège de France, członek Instytutu Francji. Rozpoczęcie działalności IF w Warszawie był wydarzeniem o dużym znaczeniu kulturalnym i politycznym, świadczącym o umacnianiu się stosunków sojuszniczych polsko-francuskich¹⁴. Do Pałacu Staszica przybyli przedstawiciele władz polskich, m. in. marszałek Sejmu Maciej Rataj, minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego (MWRiOP) Stanisław Grabski, minister pełnomocny i Dyrektor Departamentu MSZ Karol Bertoni, minister pełnomocny Franciszek Pułaski, profesorowie stołecznych uczelni i przedstawiciele towarzystw naukowych. Stronę francuską reprezentował ambasador Panafieu, profesorowie Emil Bourgeois, Antoine Meillet i Paul Feyel, dyrektor IF. Na bankiecie wydanym przez rektora Uniwersytetu Warszawskiego i prezesa TNW był obecny Aleksander Skrzyński, minister spraw zagranicznych RP¹⁵.

W ciągu kilku lat IF stał się centralną placówką dydaktyczną, naukową i kulturalną Francji w Polsce. Paul Feyel pozostawał jego dyrektorem do końca listopada 1934 r. Następcą mianowano Henri Mazeauda, profesora prawa z Uniwersytetu w Lille, który kierował Instytutem do września 1939 r. Dyrektorzy IF oraz ambasada francuska starały się zapraszać do Warszawy specjalistów wysokiej klasy. Ambasador Jules Laroche pisał do MSZ, że Polacy są dobrze zorientowani w życiu kulturalnym i naukowym Francji i ich „miłość własna nie byłaby zaspokojona” z powodu wizyt osób o drugorzędnym znaczeniu. Ambasador uważał, że do Polski powinni przyjeżdżać m. in. wybitni fizycy, chemicy i inżynierowie, aby udowodnić Polakom „aktywność intelektualną” Francji również na tym polu. Laroche sugerował, aby francuscy prelegenci poruszali kwestie polityczne, społeczne, literackie a nawet religijne „z powodu wielkiego znaczenia elementu katolickiego w Polsce”. Powinni też mówić o problemach polityki zagranicznej, jednak bez podnoszenia „delikatnych punktów stosunków polsko-francuskich”.

¹³ Składy osobowe obu Rad: *Fondation...*, s. 143–145.

¹⁴ „Tradycyjne więzi przyjaźni polsko-francuskiej – pisał Jerzy Kurnatowski, sekretarz «Stowarzyszenia Polsko-Francuskiego w Warszawie» – na których dziś spoczywa w dodatku nieomal cały ciężar utrzymania cywilizacji europejskiej, zacieśniają się jeszcze bardziej”, „Kurier Warszawski”, 27IV1925 r., nr 117, s. 5.

¹⁵ Teksty oficjalnych wystąpień osobistości polskich i francuskich: *Fondation...*, s. 33–56.

Laroche przestrzegał też przed ocenianiem przez Francuzów polityki wewnętrznej władz polskich¹⁶.

W latach dwudziestych i trzydziestych gościło w Instytucie wielu wybitnych francuskich profesorów oraz przedstawicieli różnych dziedzin kultury i sztuki. Wydarzeniem w pierwszych miesiącach istnienia IF była wizyta i odczyt Marii Skłodowskiej-Curie (6 czerwca 1925 r.)¹⁷. W maju 1928 r. przyjechał z cyklem wykładów prof. Emil Bourgeois, podejmowany z honorami przez środowisko intelektualne Warszawy¹⁸. W IF wykładali m. in. wybitni profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Paryskiego – Jean P. Niboyet, Henri Truchy i Jules Basdevant. Problematyka literatury francuskiej była poruszana w szeregu odczytów i wykładów Charlesa Bruneau – profesora Sorbony i Paul Hazarda – profesora Collège de France. W marcu 1927 r. cykl odczytów o współczesnej literaturze i poezji francuskiej wygłosił Maurice Martin du Gard założyciel i redaktor paryskiego tygodnika „Nouvelles Littéraires”¹⁹. Wydarzeniem literackim była wizyta poety i eseisty Paula Valéry’ego, członka Akademii Francuskiej. Valéry wygłosił dwa odczyty – *Création poétique* i *Souvenirs de la Vie littéraire* (29 i 30 października 1936 r.).

W IF w Warszawie gościli dyrektorzy Instytutów Francuskich działających w innych krajach. Paul Guinard, dyrektor IF w Madrycie wygłosił 23 lutego 1937 r. odczyt pt. *Cézanne a współczesne malarstwo francuskie* z okazji otwarcia wystawy malarstwa francuskiego w Warszawie. Alfred Fichelle, dyrektor IF w Pradze, wygłosił 21 lutego 1938 r. odczyt nt. *La personnalité géographique, historique et psychologique de la France*. Wśród osobistości odwiedzających IF w Warszawie byli również dostojnicy francuskiego kościoła katolickiego. Pierre Gerlier, biskup Tarbes i Lourdes, wygłosił odczyt pt. *Obecna żywotność katolicyzmu we Francji* (5 marca 1937 r.). Mgr. Grente, biskup Le Mans i członek Akademii Francuskiej, wystąpił z wykładem

¹⁶ AD, SOFE, carton n. 551, raport Laroche’a z 22 I 1935 r.

¹⁷ M. Curie-Skłodowska wygłosiła odczyt w języku francuskim nt. *Organizacja i działalność Instytutu Radowego w Paryżu*. Rozpoczynając odczyt powiedziała: „Rząd francuski zrobił mi wielki zaszczyt, zapraszając mnie do wygłoszenia jednego z pierwszych wykładów w Instytucie Francuskim, założonym w Warszawie, celem nawiązania nici umysłowego braterstwa między Francją a Polską” (*Dwa odczyty Marii Skłodowskiej-Curie wygłoszone w Warszawie w dniach 5 i 6 czerwca 1925 r.*, Warszawa 1926, s. 12).

¹⁸ Prof. Bourgeois otrzymał m. in. dyplom honorowego członka „Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy”. Zob.: „Kurier Warszawski”, 6 V 1928 r., s. 24.

¹⁹ W wywiadzie prasowym powiedział, że przyjechał do Warszawy, aby za pośrednictwem IF „nawiązać stały kontakt z piszącą Polską, z jej cudowną literaturą i poezją [...]”. „Jesteśmy i byliśmy sojusznikami – podkreślił – ale pragnąłbym, ażeby ten sojusz rozciągnął się i objął również sferę duchową, w której tyle nas łączy [...]”. Martin du Gard uznał za jedno ze swoich zadań zapoznanie francuskiego środowiska literackiego z literaturą Polski, która „dała historii tyle przykładów bohaterstwa, rycerskości i szlachetności ducha...” („Kurier Warszawski”, 28 III 1927 r., s. 9).

nt. *Bossuet; le l'premier envol de l'aigle; le rayonnement de sa mort* (18 maja 1938 r.)²⁰.

Instytut realizował proces nauczania w czterech zasadniczych formach. Po pierwsze, były to odczyty uczonych francuskich, specjalnie zaproszonych, aby zaprezentowali wyniki swoich badań i nawiązali kontakt z uczonymi polskimi. Odczyty te organizowano wspólnie z Uniwersytetem Warszawskim, TNW oraz innymi towarzystwami naukowymi stolicy i Alliance Française. Każdego roku jeden z zaproszonych profesorów miał w ciągu trzech miesięcy serię wykładów w ramach obowiązującego programu²¹. Drugą formę nauczania stanowiły trzymiesięczne wykłady w języku francuskim prowadzone przez profesorów polskich na temat cywilizacji francuskiej lub historii stosunków polsko-francuskich. Wykłady te uzupełniano co dwa tygodnie cyklem odczytów w języku francuskim przez polskich i francuskich pisarzy, artystów i specjalistów z różnych dziedzin nauki i techniki. Trzeci rodzaj zajęć stanowiły stałe wykłady profesorów IF na poziomie podobnym do tego, jaki obowiązywał w uniwersytetach francuskich. Wykłady te były uzupełniane ćwiczeniami i seminariami. Kolejną formą zajęć były wykłady profesorów IF zaproszonych do uniwersytetów polskich, bądź na cykl wykładów (w Krakowie, Lublinie, Lwowie, Poznaniu i Wilnie), bądź na dłuższy okres (w Uniwersytecie Warszawskim). Profesorowie francuscy byli także zapraszani do placówek Alliance Française i towarzystw polsko-francuskich działających w Gdyni, Toruniu, Bydgoszczy, Częstochowie, Łodzi i innych miastach. Ponadto IF organizował specjalne wykłady o współczesnej Francji dla grup nauczycieli polskich gimnazjów i liceów oraz wykłady wprowadzające o cywilizacji francuskiej dla studentów filologii romańskiej z polskich uniwersytetów.

Cykl wykładów o historii stosunków intelektualnych polsko-francuskich realizowali przede wszystkim profesorowie z Uniwersytetu Warszawskiego (Oskar Halecki, Marceł Handelsman, Stanisław Wędkiewicz, Witold Doroszewski, Władysław Tatarkiewicz) i innych ośrodków uniwersyteckich (Tadeusz Szydłowski – profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, Marian Morełowski – profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, Tadeusz Grabowski – profesor Uniwersytetu Poznańskiego). Ambasador Leon Noël ocenił wysoko kwalifikacje profesorów polskich, zwracał jednak uwagę, że niektórzy z nich „nie znają dostatecznie” języka francuskiego, wobec tego do IF powinni być zapraszani jedynie ci uczeni, którzy nie mają problemów z francuszczyzną²².

²⁰ APAN, TNW, t. 187, drukowane zaproszenia IF.

²¹ *Institut Français de Varsovie, 1937–1938*, Paris 1938, s. 10.

²² AD, SOFE, carton n. 319, raport Noël'a z 6XII 1935 r.

Liczba studentów i słuchaczy IF w Warszawie rosła z każdym rokiem. W 1925 r. na pierwszy rok studiów zapisało się ok. 200 studentów, uczestnicząc w wykładach z historii, geografii i literatury francuskiej²³. Kandydaci na studia w IF musieli wykazać się świadectwem ukończenia szkoły średniej, znajomością języka francuskiego oraz uiścić opłatę semestralną (w 1937 r. – 20 zł). Program studiów w drugiej połowie lat trzydziestych obejmował wykłady i ćwiczenia z historii, historii sztuki, literatury, muzyki, geografii, „nauk fizycznych” i cywilizacji francuskiej²⁴. W 1936 r. ambasador Leon Noël wystąpił z wnioskiem do kierownictwa Quai d'Orsay o powołanie w IF katedry z zakresu nauk technicznych. Pisał, że wynika to z „potrzeby naszej akcji propagandy kulturalnej na polu nauki i pozwoli zaspokoić pewne specyficzne potrzeby polskich środowisk intelektualnych”. Wskazywał, że osiągnięcia nauki i techniki francuskiej są w Polsce mało znane, a młodzież polska interesuje się właśnie dokonaniem w dziedzinie nauk technicznych²⁵. Postulat ten został zrealizowany po kilkunastu miesiącach, bowiem od 1 stycznia 1938 r. rozpoczęto w IF kursy politechniczne. Zajęcia były wzbogacone filmami prezentującymi dorobek francuskiej myśli technicznej z różnych dziedzin, m. in. kolejnictwa²⁶.

W końcu lat trzydziestych studia w IF cieszyły się znaczną popularnością. Ambasador Noël pisał do francuskiego MSZ, że w październiku 1938 r. nastąpił „niebываły napływ” kandydatów. Zgłosiło się 617 osób, z czego 112 nie przyjęto, przede wszystkim z powodu trudności lokalowych (największa sala miała 250 miejsc siedzących). Wśród 617 podań 347 złożyli studenci Uniwersytetu Warszawskiego, Politechniki i innych uczelni stołecznych²⁷. Studia w IF kończyły się egzaminami, których zaliczenie uprawniało do uzyskania dyplomu lub certyfikatu wydanego w imieniu Uniwersytetu Paryskiego z zakresu literatury, cywilizacji i prawa francuskiego.

Dyrektor IF występował corocznie do SOFE, Sorbony i Uniwersytetu w Lille z wnioskami o stypendia dla polskich studentów, nauczycieli języka francuskiego i uczonych, których badania naukowe dotyczyły Francji. W drugiej połowie lat trzydziestych przyznawano rocznie 66 stypendiów – 35 ośmiomiesięcznych, 25 trzymiesięcznych (w okresie wakacji) i 6 stypendiów czteromiesięcznych dla inżynierów różnych specjalności. Rząd polski przyznawał

²³ F. Pułaski, *Ku dalszemu zbliżeniu*, „Kurier Warszawski”, 27IV 1925 r., s. 4.

²⁴ Personel nauczający w IF w Warszawie w l. 1937–1938 stanowili profesorowie: Jean Stanislas Clément (język i filologia romańska), Marcelin Défourneaux (historia, historia muzyki francuskiej, geografia), Jean Fabre (literatura francuska), Paul Guinard (historia sztuki i muzyki), Henri Mazeaud (prawo cywilne), Marcel Laporte (fizyka stosowana), Paul Rongier (początkowy kurs nauki języka francuskiego). Zob.: *Institut Française de Varsovie*, s. 28–29.

²⁵ AD, SOFE, carton n. 321, pismo Noël'a do Delbosa z 12X 1936 r.

²⁶ *Ibidem*, raport prof. Roberta Courtela za 1938 r.

²⁷ *Ibidem*, raport Noël'a z 5XII 1938 r.

stypendia dla studentów i młodych uczonych francuskich, którzy podejmowali badania nad różnymi aspektami polskiej cywilizacji. Opiekę naukową nad stypendystami sprawowali profesorowie IF, kierujący określonymi tematami badawczymi²⁸.

Realizacja zadań dydaktycznych i naukowych stojących przed IF była możliwa m. in. dzięki bogatej bibliotece, z której korzystał personel nauczający i studenci. Inaugurując działalność IF w Warszawie władze francuskie przeznaczyły 100 tys. fr na stworzenie biblioteki naukowej. Od samego początku bibliotece IF patronował specjalny komitet, któremu przewodniczył przez pewien czas Raymond Poincaré. Celem komitetu było wyposażenie biblioteki IF w podstawowe dzieła ze wszystkich dziedzin naukowych. Realizowane były również zamówienia profesorów pracujących w Instytucie z zakresu filologii, historii sztuki, geografii, prawa francuskiego, nauk ścisłych i techniki. Biblioteka była abonentem podstawowych gazet i periodyków francuskich. Zasoby biblioteki powiększyły się zwłaszcza w latach 1936–1937 z 16 do 26 tys. woluminów. Było to możliwe dzięki specjalnej subwencji przyznanej IF przez ministra spraw zagranicznych Francji²⁹.

W celu popularyzowania w Polsce najbardziej charakterystycznych osiągnięć francuskich w dziedzinie sztuki Instytut organizował okresowe wystawy i prezentacje (rzeźba, malarstwo, grawerstwo, architektura, muzyka, teatr, kino). Działania takie wspierała specjalna komórka SOFE (Service français de l'Expansion artistique) oraz francuskie i polskie środowiska artystyczne. Od listopada 1937 r. IF posiadał projektor filmowy i salkę kinową oraz kolekcję płyt konieczną do nauki historii muzyki francuskiej.

Od samego początku Instytut starał się również pełnić rolę centrum badawczego dla Francuzów interesujących się polską literaturą, sztuką, historią, geografiami i innymi dziedzinami. Badania takie prowadzili przede wszystkim profesorowie pracujący w IF, a wśród nich wybijającą się postacią był Jean Fabre – znawca francuskiej i polskiej literatury okresu Oświecenia, od 1929 r. docent, a następnie profesor Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego³⁰. W latach 1937–1939 Fabre był wicedyrektorem IF w Warszawie, organizując m. in. cykl wykładów o stosunkach intelektualnych i związkach literackich polsko-francuskich³¹. Najważniejsze rezultaty badań francuskich i polskich

²⁸ *Institut Français de Varsovie*, s. 15–16.

²⁹ *Ibidem*, s. 13.

³⁰ Zob. *Table Ronde: Hommage au Professeur Jean Fabre*, „Les Cahiers Franco-Polonais”, Varsovie 1978, s. 33–66.

³¹ W ramach tego cyklu wystąpił Jean Moreau-Reibel, profesor historii zatrudniony w Uniwersytecie Jagiellońskim, który został zaproszony do IF z wykładem nt. *La Pologne dans la littérature politique et romantique français au XVII-e siècle* (6XII 1938 r.). Prof. Fabre miał m. in. wykład nt. *La Pologne dans la littérature et l'opinion française au XVIIIème siècle* (2III 1939 r.), APAN, TNW, t. 187, drukowane zaproszenia IF.

uczonych prowadzonych pod auspicjami IF były publikowane w ramach „Collection de l'Institut français de Varsovie”³².

IF w Warszawie był finansowany ze środków SOFE przeznaczonych na „ekspansję intelektualną” za granicą. Statut Instytutu postanawiał, że Rada Zarządzająca corocznie uchwalała do 1 kwietnia budżet, przesyłany na Quai d'Orsay do akceptacji przez kierownictwo SOFE. Budżet uwzględniał środki na uposażenie dla stałego personelu nauczającego, honoraria dla doraźnie zapraszanych profesorów i prelegentów, wydatki na działalność dydaktyczną, naukowo-badawczą i administrację³³. Instytut był wspierany materialnie przez różne instytucje francuskie i polskie, m. in. Radę Miejską Paryża, Izbę Handlową w Lyonie, Izbę Handlową Polsko-Francuską, Bank Francusko-Polski, „Association France – Pologne” oraz osoby prywatne.

Funkcjonowanie IF nie przebiegało jednak bezproblemowo. Od samego niemal początku dochodziło do szeregu napięć i zdrażeń pomiędzy Dyrekcją IF a Zarządem TNW. Francuzi skarżyli się na rozmaite „niedomagania lokalowe” w Pałacu Staszica, m. in. przedłużające się prace remontowe w wielkiej sali aktowej, z której IF miał prawo korzystać „dla celów zebrań uroczystych”. Ponieważ na mocy decyzji rządu polskiego TNW było najemcą Pałacu Staszica (pozostającego własnością Skarbu Państwa), z formalnego punktu widzenia wszelkie spory pomiędzy Zarządem TNW a Dyrekcją IF były załatwiane za pośrednictwem MWRiOP oraz MSZ. Skargi i postulaty Dyrekcji IF w sprawach lokalowych zgłaszał w polskim MSZ ambasador Laroche. W tej samej sprawie kierownictwo SOFE interweniowało u ambasadora polskiego w Paryżu Alfreda Chłapowskiego³⁴. Zarząd TNW uważał skargi Francuzów za nieuzasadnione, wskazując m. in., że IF otrzymał więcej lokali niż przewidywała umowa (dwa mieszkania pięciopokojowe dla profesorów zamiast jednego). Samowolne kroki Dyrekcji IF w zakresie przebudowy dzierżawionych pomieszczeń Zarząd TNW uważał za niezgodne z zawartym w 1924 r. porozumieniem, interweniując bezskutecznie w polskim MSZ i MWRiOP. Zdaniem Zarządu TNW Rada Doskonalenia

³² Były to następujące prace: J. Langlade, *J. Kochanowski, l'homme, le penseur, le poète lyrique* (1932); *J. Kochanowski; Chants traduits du polonais avec introduction et commentaire* (1932); T. Szydłowski, *Le Retable de Notre-Dame à Cracovie, avec une introduction de Pierre Francastel* (1935); M. Walicki, *La peinture en Pologne aux XIVe et XVe siècles, avec une introduction de Pierre Francastel* (1937); T. Zieliński, *Horace et la société romaine au temps d'Auguste, avec une préface de Jean Fabre* (1938); M. Herman, *Un sataniste polonais: Stanislas Przybyszewski* (1939); C. Osieczkowska, P. David, P. Guinard, A.-J. Lauterbach, W. Tatariewicz, *Art polonais, art français, études d'influences, avec une introduction de Pierre Moisy* (1939).

³³ Wydatki SOFE na działalność IF w Warszawie wynosiły (w tys. fr): 1929 r. – 170,7; 1932 r. – 156; 1935 r. – 478; 1937 r. – 807; 1938 r. – 1411 (AD, SOFE, zestawienie wg różnych dokumentów).

³⁴ APAN, TNW, t. 187, pismo Laroche'a do polskiego MSZ z 28 VI 1929 r., k. 196–198.

IF była w pierwszym rządzie powołana do „usuwania wszelkich tarć między TNW a Instytutem Francuskim”. Jednakże do końca 1928 r. ambasador francuski nie zwołał żadnego posiedzenia. Rozpoczęto natomiast – co podkreślał Zarząd TNW w piśmie z 3 stycznia 1929 r. do MWRiOP – „kampanię przeciwko TNW drogą dyplomatyczną”, co znacznie utrudniło bezpośrednie porozumienie pomiędzy władzami Towarzystwa i Dyрекcją IF³⁵.

W 1928 r. Paul Feyel, mając poparcie ambasadora Laroche'a, podjął starania o oddanie na rzecz IF nowych pomieszczeń w Pałacu Staszica kosztem przeniesienia Zakładu Geograficznego Uniwersytetu Warszawskiego do lokali opróżnionych przez Instytut Geologiczny. Mimo protestów ze strony Zarządu TNW postulat ten popierało polskie MSZ i MWRiOP, które decyzją z 7 grudnia 1929 r. oddało cztery sale i korytarz na drugim piętrze Pałacu Staszica do użytkowania IF³⁶. W czerwcu 1931 r. IF otrzymał nowe pomieszczenia do użytku i zajmował łącznie powierzchnię 1259,56 m², tj. przeszło dwukrotnie większą niż przewidywała umowa z 28 czerwca 1924 r. Dalsze zabiegi Francuzów o powiększenie Instytutu spotkały się ze zdecydowanym sprzeciwem Zarządu TNW, który uznał, że „Towarzystwo absolutnie nie jest już w stanie zmniejszać swego stanu posiadania w Pałacu Staszica”³⁷.

Sprawą najbardziej drażliwą było niepłacenie przez Dyрекcję IF świadczeń za administrację, konserwację budynku, wodę, wywóz śmieci itp. Zobowiązanie takie nie zostało zapisane w umowie z 28 czerwca 1924 r., ponieważ zdaniem barona de Vaux wysokość świadczeń nie mogła być wówczas „ściśle określona”. W 1931 r. zaległości płatnicze IF wobec Zarządu TNW wynosiły ponad 10 tys. zł. W czerwcu tego roku ustalono z ambasadą francuską, że Zarząd TNW przyjmie jednorazowo odszkodowanie w wysokości 10 tys. zł za dotychczasowe świadczenia na rzecz IF oraz ustalono ryczałt 3500 zł rocznie za świadczenia na dalsze lata. Z powodów formalno-prawnych realizacja tego porozumienia przeciągała się, za co Zarząd TNW winił przede wszystkim polskie MSZ³⁸.

³⁵ *Ibidem*, k. 226–229.

³⁶ Nowe lokale oddane zostały do użytkowania IF na 36 lat. W przypadku przyznania TNW prawa własności Pałacu Staszica bądź też przedłużenia przez rząd polski terminu dzierżawy Pałacu do 99 lat, IF miał prawo użytkować lokale do 20 VI 2023 r. (APAN, TNW, t. 187, odpis pisma MWRiOP z 11 XII 1931 r., k. 133–134). Notarialna zmiana umowy pomiędzy TNW i ambasadą francuską uwzględniającą faktyczny stan lokalowy IF w Pałacu Staszica nastąpiła 15 II 1934 r. (APAN, TNW, t. 187, k. 4).

³⁷ Pismo Zarządu TNW do MWRiOP z 21 VIII 1931 r. (APAN, TNW, t. 187, k. 144).

³⁸ Porozumienie osiągnięte pomiędzy Zarządem TNW i ambasadą francuską wymagało zatwierdzenia przez polskie MSZ, które zwlekało z podjęciem stosownej decyzji w związku z „pewnymi obiekcjami” wysuniętymi przez Ministerstwo Skarbu. Do marca 1933 r. sprawa nie była załatwiona, a zadłużenie IF wobec TNW wzrosło do 21 tys. zł (APAN, TNW, t. 187, pismo Zarządu TNW do ministra spraw zagranicznych RP z 13 III 1933 r., k. 92–95).

W piśmie do MWRiOP z 21 sierpnia 1931 r. prezes TNW prof. Wacław Sierpiński i sekretarz generalny prof. Edward Loth stwierdzili, że TNW doszło do przekonania, iż „utrzymanie poprawnych stosunków z Instytutem Francuskim zupełnie nie jest możliwe, a łagodzenie powtarzających się często konfliktów nie prowadzi do żadnego celu”. Podkreślono, że „prawie od chwili objęcia lokalu przez Instytut Francuski zaczęły powstawać różne zatargi wskutek przekraczania swych kompetencji przez Instytut, w rezultacie czego wytworzyły się pomiędzy Instytutem a TNW stosunki tak naprężone, że dalsze trwanie obecnej sytuacji jest nie tylko wysoce niewygodne dla obu stron, ale nadto bardzo szkodliwe dla naszego Towarzystwa³⁹. Nie mniej stanowcze pismo przesłał Zarząd TNW ambasadorowi Laroche'owi 28 sierpnia 1931 r., za co został skarcony przez W. Suchodolskiego, dyrektora departamentu MWRiOP. Jego zdaniem Zarząd TNW nie miał prawa występować bezpośrednio do ambasadora Francji. Ponadto uczynił to w „ostrej formie”, której nie można uznać za uzasadnioną „w stosunku do instytucji naukowej, prowadzonej przez państwo zaprzyjaźnione, korzystającej z gościny w Polsce i z daleko posuniętych ułatwień”⁴⁰.

Zarząd TNW był jednak zdeterminowany i widział „jedyne wyjście” z sytuacji w oddaniu rządowi francuskiemu przez rząd polski placu w Warszawie pod budowę gmachu Instytutu Francuskiego, który odpowiadałby we wszystkich szczegółach potrzebom takiej placówki. Propozycja ta nie wywołała żadnego skutku w MWRiOP, w związku z czym Zarząd TNW ponowił ją w 1933 i 1934 r. Podał przy tym poufną informację, iż rzecznikiem takiego załatwienia sprawy jest dyrektor IF Paul Feyel. Jego zdaniem rząd francuski po otrzymaniu darowizny placu pod Instytut byłby zmuszony wybudować gmach na własny koszt, co było zgodne z „istniejącym w sferach dyplomatycznych zwyczajem”. Feyel ujawnił, że w ambasadzie francuskiej był opracowany projekt takiego gmachu, w którym znalazłby pomieszczenie zarówno IF, jak i Liceum Francuskie, École Infantin i inne instytucje. Przewidywano do tego celu plac o powierzchni 12 000 m² na polu Mokotowskim⁴¹. W dostępnych materiałach nie ma informacji o stanowisku władz polskich wobec tej propozycji.

Z powyższego wynika, że IF w Warszawie stanowił istotny instrument francuskiej „dyplomacji kulturalnej” w Polsce w okresie międzywojennym jako centrum nauki, kultury i języka francuskiego. Obok działalności oddziałów „Alliance Française” i towarzystw polsko-francuskich w różnych miastach stanowił zasadnicze ogniwo francuskiej „ekspansji intelektualnej” w Polsce. W końcu 1938 r. ambasador Noël pisał do SOFE, że francuski

³⁹ APAN, TNW, t. 187, k. 143–144.

⁴⁰ APAN, TNW, t. 187, pismo z 6 VIII 1931 r., k. 145.

⁴¹ Pismo Zarządu TNW z 8IV1933 r. i 5III1934 r., k. 67, 85.

„wpływ intelektualny w Polsce nie tylko się utrzymuje, ale nie przestaje się rozszerzać”, przede wszystkim dzięki „gorliwości i oddaniu” przebywających w Polsce profesorów⁴².

IF w Warszawie funkcjonował do września 1939 r. W toku działań wojennych zniszczone zostały lokale i biblioteka Instytutu w Pałacu Staszica. Po zakończonej wojnie władze Polski i Francji postanowiły w nowych okolicznościach politycznych kontynuować działalność IF w Warszawie. Na mocy konwencji z 19 lutego 1947 r. regulującej stosunki intelektualne polsko-francuskie postanowiono m. in. odbudować IF przekształcając go w Instytut Francuski w Polsce (Institut français de Pologne)⁴³.

Andrzej M. BRZEZIŃSKI

DE L'HISTOIRE DE L'INSTITUT FRANÇAIS DE VARSOVIE
EN PÉRIODE ENTRE-DEUX-GUERRES

(R é s u m é)

Institut Français de Varsovie a inauguré son activité le 27 avril 1925. Dès le début il constituait l'instrument important de la diplomatie culturelle en Pologne, en tant que centre de science de culture et du français. Les directeurs de l'Institut c'étaient: Paul Feyel (jusqu'à la fin du novembre de 1934), le professeur de l'histoire à la Sorbonne et Henri Mazeaud, le professeur de droit de l'Université de Lille, qui dirigeait le poste jusqu'au septembre de 1939. Les directeurs de l'Institut s'efforçaient d'inviter à Varsovie les spécialistes de première classe. Dans les années 20 et 30 plusieurs représentants (et professeurs) de différentes branches de la culture française et de l'art visitaient l'Institut, entre autres: Maria Skłodowska-Curie, Emil Bourgeois, les professeurs de Faculté de Droit de l'Université de Paris: Jean P. Niboyet, Henri Truchy et Jules Basdevant, les connaisseurs de la littérature française: Charles Bruneau – le professeur de Sorbonne et Paul Hazard – le professeur de Collège de France. À l'Institut professaient les spécialistes français et polonais, surtout les professeurs de l'Université de Varsovie – Władysław Tatarkiewicz, Oskar Halecki, Stanisław Wędkiewicz, Witold Doroszewski et Marcełi Handelsman. Les études à l'Université finissaient des examens dont les notes décidaient de l'accord du diplôme ou d'un certificat décernés au nom de l'Université de Paris dans le domaine de la littérature, de la civilisation et du droit français. L'Institut se trouvait au Palais de Staszic – le siège de la Société de Science de Varsovie, dans les logements loués par le gouvernement français.

⁴² AD, SOFE, carton n. 321 raport z 5XII 1938 r.

⁴³ Zob. *Institut Français de Pologne, 1947–1948*, Varsovie 1949.